

Skáldsagan *101 Reykjavík* á rússnesku Að þýða orðaleik

Höfundur þessarar greinar er ekki þýðingafræðingur, en hefur mikla og fjölbreytta reynslu af þýðingum á íslenskum bókmenntum á rússnesku. Hér verður sagt frá þýðingu höfundar á skáldsögunni *101 Reykjavík* eftir Hallgrím Helgason¹ sem kom út á rússnesku árið 2008.² Við fyrstu kynni virkaði *101 Reykjavík* eins og gamansöm skáldsaga handa ungu fólki en reyndist síðan vera annað og meira. Textinn bauð upp á margar þrautir fyrir þýðandann, einkum og sér í lagi þar eð þýðandinn var frá menningarheimi utan Vestur-Evrópu. Hér á eftir verður fjallað um dæmi í bókinni sem reyndust þýðandanum erfið og vinnu hans við að leysa þau.

Margar af þessum þrautum voru af hreinræktuðum menningarlegum toga, þ.e. vísanir til séríslenskra fyrirbæra, allt frá torfbæjameningu og tilvitnunum í sígild kvæði, til dægurlaga og sjónvarpsefnis. Aðalhetjan í skáldsögunni, Hlynur Björn, notar eins og þekkt er ríkulega alls kyns vísanir og tilvitnanir þegar hann segir frá, og oftast en ekki eru það vísanir í texta sem fáir þekkja í rússneskum menningarheimi nema þá helst íslenskufræðingar. En vandann var hægt að leysa með því að útskýra hin og þessi fyrirbæri í neðanmálgreinum.³ Í rússnesku þýðingunni eru því fjölmargar neðanmálgreinar.

1 Allar vísanir til frumtextans eru samkvæmt: Hallgrímur Helgason, *101 Reykjavík*, Reykjavík, Mál og menning, 2002. Vísað verður til blaðsíðutals í sviga á eftir tilvitnunum.

2 Allar vísanir í rússnesku þýðinguna eru samkvæmt: Фаллгримур Фелъгасон, *101 Рейкьявик*, þýð. О. А. Маркелова, Санкт-Петербург: «Азбука», 2008. Vísað verður til blaðsíðutals í sviga á eftir tilvitnunum.

3 Til samanburðar má nefna enska þýðingu skáldsögunnar, Hallgrímur Helgason, *101 Reykjavík*, þýð. Brian FitzGibbon, New York: Scribner, 2002, þar sem vísunum til flestra íslenskra menningarfyrirbæra (aðallega þó dægurmenningar) er skipt út fyrir bandarískar. Þótt Hlynur Björn vitni líka í bandarísk dægurlög og sjónvarpsefni er íslenski menningarþátturinn þó grundvallandi hjá honum og fjarvera hans áberandi fyrir bragðið.

Hin þrautin var af málfarslegum toga. Málfarið í 101 *Reykjavík* einkennist af líflegum orðaleikjum, stundum einnig á erlendum tungumálum, óvenjulegum orðaforða og jafnvel nýyrðasköpun. Í slíkum tilfellum hefði verið vonlaust að láta nægja neðanmálsgreinar á borð við: „Þetta er óþýðanlegur orðaleikur á frummálinu“ – vegna þess að orðaleikir koma fyrir nánast linnulaust í skáldsögunni. Textar eins og þessi krefjast ávallt skapandi nálgunar af þýðanda. En til þess að geta búið til sín eigin nýyrði og orðaleiki þarf þýðandinn fyrst að gera sér grein fyrir því hvernig þau eru búin til eða hugsuð á frummálinu og leitast við að beita sömu aðferðum í þýðingunni sinni. Orðaleikir og nýyrði í þýðingunni lenda þó ekki endilega alltaf á akkúrat sömu stöðum eða eru af nákvæmlega sama tagi og í frumtextanum, en það að rýna í þau getur gefið þýðandanum vísbendingu um hvaða aðferðum er best að beita til að koma þeim til skila.

En lítum þá á nokkur svið þar sem tungumálið er notað á skapandi hátt í skáldsögunni 101 *Reykjavík*:

Fyrst má nefna „venjulegan“ orðaleik þar sem leikið er með merkingarbær orð sem eru samhljóma. Þýðingaraðferðin felst í því að finna samhljóma merkingarbær orð á rússnesku sem nota má í staðinn og hér má taka dæmi um setningu í frumtexta þar sem tökuorð og íslenskt orð hafa líkan hljóm:

„Og heyrðu, hvernig var hún [stúlkan]? Dáldið höst svona? –Já já. Það er höstler í henni“ (46).

Í rússneska textanum:

„...она у тебя такая пробивная, так и рвётся в бой? – Бой, а может, и гёрл“ (55).

Hér eru rússneska orðið „бой“ (*boj*, orrusta) og enska tökuorðið sem merkir „strákur“ samhljóða orð (e. *homonym*). Samhliða er notað tökuorðið „гёрл“ (*gjorl*, stúlka) og til verður orðaleikur á rússnesku sem er illþýðanlegur á íslensku.

Einnig má finna í skáldsögunni nýyrði sem eru mynduð með brenglun af orðum sem eru til í tungumálinu. T.d. nýyrðið „geð-

kjúklingur“ sem er myndað með því að skipta um aðeins einn bókstaf í orðinu „geðsjúklingur“; setningin „Teng dó“ (226) er ekkert annað en klofningur á nafnorðinu „tengdó“ o.s.frv.

Í stöku tilvikum eru nýyrði sköpuð með því að láta orð skipta um orðflokk. Eftirminnilegasta dæmið um það er svona: Þegar sögumaðurinn er staddur í leiðinlegum sumarbústað breytir hann orðinu „bústaður“ úr nafnorði í lýsingarorð:

„Ég bý til nýtt orð. „Bústaður“. Ég er orðinn rosalega bústaður. (Andstæðan við böstaður)“ (358).

Á rússnesku varðveittust orðflokkaskiptin, nema hvað nú er sögn breytt í nafnorð:

„Придумал новое слово. «Отдыхать». (Это существительное. По тому же типу, что «благодать», «круговерть» и «муть»). У меня сегодня одна сплошная отдыхать“ (433).

Sagnorðinu „ОТДЫХАТЬ“ (*otdykbat*, slappa af)⁴ er breytt í kvenkynsnafnorð, og það útskýrt í með vísun í nafnorð í kvenkyni sem hafa sömu endingu, sem í frásögn Hlyns Bjarnar fær að merkja leiðindi í sumarbústaðnum.

Annað skýrt dæmi um það sama er breyting á nafnorði (í þessu tilviki fyrirtækjaheiti) í lýsingarorð:

„[Hann vinnur] Hjá Bæjarleiðum. Hann er mjög bæjarleiður“ (45).

Í rússnesku þýðingunni er þessi orðaleikur þó endurgerður með notkun „venjulegra“ orða sem hafa svipaðan hljóm:

„Всю жизнь за баранкой. Сам уже стал бараном“ (54).

Hér er leikið með orðin „за баранкой“ (*za barankoj*, við stýri) og „баран“ (*baran*, hrútur – í yfirfærðri merkingu „fáviti“).

⁴ Hér og framvegis er þeirri reglu fylgt, ef þess er talin þörf, að gefa umritun á rússneskum orðum í sviga ásamt íslenski þýðingu. Stundum er umritun látin duga.

Slanguryrði eru annað og mun áhugaverðara svið þar sem nýsköpun á orðum og orðaleikur koma við sögu. Aðalhetjan í skáldsögunni notar oftast en ekki sérkennilegt slangur sem er blanda af algengum slanguryrðum og orðum sem eru tilbúningur höfundarins.⁵ Þótt mörg slanguryrði í bókinni séu sköpunarverk Hallgríms eru þau búin til eftir sömu „uppskriftum“ og raunverulegt íslenskt slangur; oft eru þetta ensk orð sem hafa aðlaðast íslenska beygingarkerfinu algerlega eða að hluta til. T.d. er orðatiltækið „að standa í hæönnum“ búið til með því skipta „hey“ (í samsetta orðinu „heyannir“) út fyrir kveðjuorðið „hæ“ og skýrt af höfundinum sem „vera staddur í fjölmennu teiti og þurfa að heilsa mörgum“ (378). Lýsingarorðið „sæsaður“ kemur af enska orðinu *size* með íslensku viðskeyti. Orð á borð við „kjúkl“ eru tökuþýðingar af samsvarandi enskum slanguryrðum (*chick*) og dæmi eins og „gúff“, „póný“ og „sæn“ eru „hreinræktuð“ ensk orð.

Sem betur fer er hægt að finna hliðstætt fyrirbæri í rússnesku, einkum hippaslangur frá áttunda áratugnum, en mörg orð frá því tímabili lifa enn góðu lífi í nútímamáli, t.d. „ШУЗЫ“ (*shúzy*), „ФЛЭТ“ (*flet*), „хаер“ (*khajer*), af ensku orðunum; *shoes*, *flat* og *hair*, þannig að slíkt málfar hljómar ekki úrelt. Á rússnesku fékk Hlynur Björn að nota þetta slangur og einnig var hægt að búa til fleiri rússnesk enskuskotin nýyrði eftir sama mynstri, með því að nota enskar orðarætur og rússnesk við- eða forskeyti: orðin ПЕТСЫ (*petsy*), „ЮЗЛЕССНЫЙ“ (*júzlessnyj*), „ВЕЙСТ-ОВ-МАНИШНЫЙ“ (*vejst-ov-maníshnyj*) og „ОТСИМПСОНИТЬСЯ“ (*otsímpsonítsja*) eru dregin í nefndri röð af ensku orðunum *pets*, *useless*, *waste of money* og sérnafninu Simpson. Einnig má taka dæmi af því þegar enskt viðskeyti er notað með rússnesku orði: „ОБЛАДЕЙШН“⁶ (*obladejshn*, gón) = rússneska talmálssögnin „ОБЛАДЕТЬ“ (*obladet*, að geggjast) + enska viðskeytið *-tion* („-ШН“) sem er þekkt í nútímarússnesku, en þó aðallega sem hluti af tökuorðum.

Hallgrímur notar einnig myndhverfingu til þess að búa til slanguryrði í *101 Reykjavík*. Þannig verður orðið „kengúra“ heiti

5 Aftast í bókinni má finna lista með orðaskýringum. Vel að merkja þá er ekki algert samræmi milli þessa glósulista og málfars Hlyns Bjarnar: sum orð eru á listanum er hvergi að finna í bókinni, en nokkur orð sem hetjan notar vantar á glósulistann.

6 Tilraun til þýða eða yfirfæra nýyrði Hallgríms „gón“ = „stúlka sem allir góna á“.

fyrir óléttu konu, „óátekin spóla“ fyrir hreina mey og orðið „landvörður“ fær merkinguna „hvímléiður einstaklingur langt að kominn“. Slíkar myndhverfingar eru oftast gegnsæjar og þess vegna auðveldar í þýðingu.

Enn fremur er mikið um orðaleiki með örnefni og mannanöfn í skáldsögu Hallgríms. Þar er einkum tvennt á ferðinni: leikur með merkingu orðs eða með hljóm þess. Sem dæmi um það fyrrnefnda má nefna eftirfarandi: fjallsheitið Baula er „þýtt“ á ensku sem „Cowspeak“, af íslensku sögninni „að baula“; strákurinn sem heitir Þröstur er kallaður „fugl“ og „snjótittlingur“, enda er merking nafnsins fuglsheiti. Dæmi um það síðara eru eftirfarandi: karlmanns nafnið Magnús er brenglað í „Nagmús“; örnefnið Kiðafell er „þýtt“ á ensku sem „The Kid that Fell“; nafn aðalhetjunnar sjálfrar er skopstælt sem „Linur Björn“ og eftir miklum kvennafarsævintrýrum hans sem: „Hlynur Björn – Hlynur þrjú börn“.

Lausnin á því hvernig þýða skyldi þess háttar orðaleiki á rússnesku lá fyrst og fremst í því að frumtextinn bauð upp á möguleikann að leika sér ekki eingöngu með merkingu nafnanna heldur líka með hljóm þeirra. Leikur með hljóm mannanafnanna í skáldsögunni virtist frekar auðleysanleg þraut fyrir þýðanda sem býr ekki við skort á ímyndunarafl. Af hljómi nafns aðalhetjunnar mátti þá draga nýsköpunaryrði á borð við „клинический случай“ (*klínítsjeskí slútsjaj*, sbr. algengt orðatiltæki „клинический случай“, *klínítsjeskí slútsjaj*, klínískt tilfelli). Hér er fyrsta stafnum, „к“, í þessu fasta orðasambandi, skipt út fyrir stafinn „x“ (*kb*) sem er fyrsti stafurinn í nafni Hlyns upp á rússnesku. Fyrri hluti orðsins клинический (*klínítsjeskí*) hljómar því eins og eiginnafrá aðalsöguhetjunnar. Svipað er uppi á teningnum varðandi skammstöfunina „Хлин Бьёрн – х/б“ (*Kblín Björn – kb/b*) sem vísar til atviksins þegar aðalhetjan felur sig í þvottahúsinu innan um þvott á snúrum, en „х/б“ er skammstöfun fyrir bómull á rússnesku.

Í þessu samhengi má nefna eitt dæmi sem er mitt á milli orðaleiks með hljóm og merkingu orða: „Karlmaður þitt nafn er Þráin“ (175). Hér er kvenkynsorðið „þrá“ með ákveðnum greini nánast samhljóma karlmanns nafninu „Þráinn“ og þetta gefur aðalhetjunni möguleika á að persónugera tilfinningar sínar. Þýðingarlausnin varð að búa til karlmannsnafrá úr rússnesku orði með svipaða merkingu

og orðið „þrá“: „Мужчина, имя тебе Том Ление“ (209): úr nafn-orðinu „ТОМЛЕНИЕ“ (*tomleníje*, þrá, angurværð) er hægt að sníða nafnið „Tom“ og restin af orðinu fær að hljóma nokkuð eins og erlent eftirnafn, *Tom Leníje*.

Í skáldsögunni er einnig leikið með erlend nöfn, þótt þess konar orðaleikir komi þar mun sjaldnar fyrir en með íslensk nöfn. Eitt skemmtilegasta dæmið um það er nafnið Hamlet, sem reynist samhljóma orðunum „amlóði“ (en þetta nafn er sagt vera dregið einmitt af þessu íslenska orði), „ommiletta“, „hamfletta“ og jafnvel „Hamlettermann í Hollywood“. Á rússnesku þurfti að færa áhersluna í nafninu til þess að skapa orðaleikinn „Гамле́т – омлет“⁷, en sérnafnið „Hamlettermann“, hver sem merkingin orðsins er, skapar grunn fyrir frekari útúrsnúning: „хам Леттерманн“ (*kham Lettermann*, Lettarmann ruddi).

Leikur með merkingu mannanafnanna er mun meiri áskorun fyrir þýðandann. Mannanöfn eru venjulega ekki þýdd á erlend mál jafnvel þótt merking þeirra sé augljós (eins og t.d. íslensku eiginnöfnin Þröstur og Björn). Vegna orðaleikjanna þurfti stundum að grípa til þess ráðs að útskýra merkingu nafnanna í textanum. Sem dæmi má nefna að til að varðveita samhengið í setningunni „Linur Björn í sínu híði að horfa á heimildamynd um aðra tegund ...“ (189), var bætt við skýringu og útkoman varð eftirfarandi:

„Если кому интересно, моё второе имечко – Бьёрн – означает «медведь». Так вот, этот медведь сидит в своей берлоге и смотрит документальный фильм о другом виде животных ...“ (225).

Ísl.: Ef einhver skyldi hafa áhuga, þá þýðir seinna nafn mitt „björn“. Og svo situr þessi björn í sínu híði og horfir á heimildamynd um aðra dýra-tegund ...“

7 Í rússnesku getur áherslan verið á hvaða atkvæði sem er í orðum, og í sumum orðum er hún meira að segja hreyfanleg eða breytileg, eftir falli og tölu, t.d. í sérnafninu „Гамлет“ (*Gamlet*, Hamlet) er áherslan venjulega á fyrsta atkvæði, en hægt er að færa hana á það síðara í spraugilegum tilgangi, eins og hér, þar sem áherslan í orðinu „омлет“ (*omlet*, „ommeletta“) er á síðara atkvæðinu. Áherslan er hér merkt með kommu yfir stafnum „e“. Áherslur er alla jafna ekki merktar í prentuðum texta, nema í tilfellum eins og þessum t.d.

Rússneskan býður upp á enn eina mögulega meðferð á manna-
nöfnum sem tíðkast ekki í nútímaíslensku og felst í notkun á alls
konar gælu- og smækkunarviðskeytum, en þau komu að góðum
notum í þýðingunni þar sem þau lýsa afstöðu persóna til þeirra
sem þær tala við eða um. Þar af leiðandi mátti kalla persónurnar
„Хлинчик“, „Хлинушка“ (*Khlínsjík, Khlínúshka* – gælunöfn fyrir
Hlyn) og „Лолочка“ (*Lolotsjka* – gælunafn fyrir Lollu) á rússnesku.
Svo er hægt að nota „stækkunar“ viðskeyti við nafn persónunnar sem
skiptir mestu máli í lífi aðalhetjunnar: „Берглиндице“ (Berglind
= Берглинд, með viðskeytinu „-ице“). Slík viðskeytanotkun
brýtur hvorki í bága við rússneska málvenju né, vonandi, eðli
samskiptanna milli persónanna í skáldsögunni.

Hvað varðar íslensk örnefni í skáldsögunni, er leikið eingöngu
með merkingu í sumum þeirra og eingöngu með hljóð í öðrum.
Það er alþekkt að merking flestra íslenskra örnefna er skiljanleg
fyrir almenna málnotendur.⁸ Ólíkt þeim íslensku, búa rússneskir
lesendur í málumhverfi þar sem einungis nokkur örnefni eiga sér
augljósa merkingu á móðurmálinu, en hin eru óskiljanleg út frá
rússnesku enda af erlendum eða óljósum uppruna. Þar af leiðandi
má telja að þeim muni ekki þykja óeðlilegt ef helmingurinn af
örnefnum í skáldsögunni er þýddur (helst nöfn á smábæjum) en
hinn helmingurinn umritaður. Í rússnesku gerðinni af *101 Reykjavík*
má finna „хутор Грязи“ (*khútor Grjazí*, þýðing á bæjarheitinu
Saurbær) við hliðina á „город Кваммстанги“ (*gorod Kvammstangi*,
umritun á bæjarheitinu Hvammstangi).

Síðan er líka hægt að finna rússnesk samhljóða orð við umrituðu
íslensku örnefnið og nota þau einnig í orðaleik, sbr.:

„Колапорт. Порт разбитых кораблей“ (86).

Nafn flóamarkaðarins í Reykjavík er samhljóða rússneska orðinu „порт“
(*port*, höfn).

8 Þar af leiðandi hefur mótast sú lenka hjá rússneskum Íslendingasagnaþýðendum að þýða öll
örnefni eins og þau leggja sig, enda teljast þau öll merkingarþær. En annars gildir þessi aðferð
eingöngu í Íslendingasagnaþýðingum, en í öllum öðrum textategundum eru íslensk örnefni ein-
ungis umrituð. Reyndar notar þýðandi spennusagna eftir Arnald Indriðason, Ílja Smírnov, sömu
aðferð og þýðendur Íslendingasagnanna, en hann hefur lokið háskólanámi í forníslenskum bók-
menntum.

Einnig er hægt að leika með orð sem hafa svipaðan hljóm og umritað bæjarnöfn, líkt og í eftirfarandi dæmi:

Кваммстанги „где все так и жаждут пристать К-вам-с-танго“ (294).

Bæjarheitið (Hvammstangi) er umritað, en íslenska orðið „tangi“ hljómar ekki ólíkt dansheitinu „tangó“ (á rússnesku „ТАНГО“, *tango*). „К-вам-с-танго“ (*K-vam-s-tango*), þýðir beinlínis „við-ykkur-í-tangó“ = Hvammstangi „þar sem alla þyrstir í að dansa „við-ykkur-tangó“.

Eins og þegar hefur verið nefnt er ríkulegt magn af tilvitnunum í skáldsögunni 101 *Reykjavík*. Stundum er einnig leikið með þær, fleyg orð eru skopstæld og brengluð. Þetta er líklega erfiðasti þátturinn fyrir þýðandann, enda oftast um að ræða vísanir í texta sem hinn almenni rússneski lesandi kannast ekki við.

Eina skynsama þýðingarleiðin virtist vera sú að varðveita, eða reyna að varðveita, orðaleikinn en skýra hann um leið. T.d. fékk frasi Hlyns Bjarnar „Eigi skal böggva!“ (27), sem er skopstæling á orðum Snorra Sturlusonar „Eigi skal höggva!“, að líta svona út á rússnesku:

„Как сказал Snorri Стурлусон: «Не наезжайте на меня!»“ (31).

Ísl.: Eins og Snorri Sturluson sagði: „Eigi skal böggva mig“ – og síðan fylgir neðanmálsgrein þar sem skýrt er frá undir hvaða kringumstæðum Snorri lét þessi orð falla.

Sama aðferð var notuð við fleyg orð úr Íslendingasögum sem eru brengluð hjá Hlyni Birni, t.d.:

„Kaldur er konu eldur“ (147), sbr. hin fleygu orð „Köld eru kvenna ráð“, eða „Þeim er ég verst er með ég leggst“ (236).

Frasarnir eru þýddir beint á rússnesku: „Холодны костры женщины“ (176), „К тому я суровее всего, с кем я сплю“ (282), og skýringar gefnar í neðanmálsgrein.

Í aðskildum tilvikum virðist þó óumflýjanlegt að menningarvísun getur orðið að „venjulegum“ orðaleik. Slíkt gerðist með orðið „*Móðubarðindi á gleraugunum*“ (364). Hér er átt við mikla móðu á glerinu en vísunin til hinna margumtöluðu hörmunga stafar af því að aðalhetjan hefur villst á heidinni í hríðarveðri. Á rússnesku fékk frasinn þó eftirfarandi útlit: „Очки запотели. Нулевая невидимость“ (Það er móða á gleraugunum. Skyggni ekkert) (441). Vísunin í sögu Íslands hefur því miður glatast í þýðingunni.

Hér hefur verið lýst reynslu þýðandans af vinnu með texta í skáldsögu þar sem tungumálið er notað á einkar skapandi hátt. Orðaleikir og nýyrðasköpun eru með fjölbreyttasta móti í skáldsögunni *101 Reykjavík* og þess vegna þarf að beita ólíkum þýðingaraðferðum við lausn þeirra; sumar þeirra tengjast merkingu orðanna en aðrar hljómi þeirra. Höfundur þessarar greinar gerir þó ekki kröfu til þess að finna allsherjarlausn á því hvernig skal þýða bókmenntaverk af þessu tagi. Tungumálaleikir í fagurbókmenntum geta verið afar margbreytilegir og e.t.v. þarf alltaf að leita að nýjum lausnum í hverju tilteknu tilviki.